

Frits Boterman

8 mei 1945: 'Stunde Null'

Bevrijding of nederlaag? Nieuw begin of restauratie?

Zestig jaar geleden kwam er een einde aan de Tweede Wereldoorlog. In het onderstaande artikel blikt Frits Boterman terug op de eerste jaren na de capitulatie van nazi-Duitsland. Zijn aandacht gaat daarbij vooral uit naar de continuïteiten en discontinuïteiten in de Duitse politieke cultuur in deze periode

Zestig jaar na het einde van de oorlog is het Derde Rijk nog springlevend. Tijdens de talloze herdenkingen van de afgelopen maand mei werd overal weer ruim aandacht besteed aan de onvoorwaardelijke capitulatie van nazi-Duitsland op 8 mei 1945, het einde van de Tweede Wereldoorlog en de wederopbouw van Europa. Een feitelijke *Stunde Null* heeft nooit bestaan. Enerzijds was er door de nederlaag van het nazi-regime een enorme breuk in de Duitse en Europese geschiedenis ontstaan. Anderzijds liepen na de capitulatie te veel lijnen door om van een totale breuk te kunnen spreken. Naast een historische cesuur was er in een aantal opzichten sprake van continuïteit. Dit roept de vraag op of de periode 1945-1949 als een *Neubeginn* gezien moet worden of als een periode van *Restauration* ten opzichte van het Derde Rijk, de Weimar-republiek en de wilhelminische periode.¹ Deze perspectieven worden bepaald door een visie achteraf op de Bondsrepubliek als geheel. Sommige historici, zoals Manfred Görtemaker, zien pas in de jaren zestig de grote breuk in de geschiedenis van de Bondsrepubliek, met de revolutie van '68 en de komst van de sociaal-liberale coalitie van Willy Brandt en Walter Scheel in 1969.² Zij beschouwen de tijd waarin Konrad Adenauer van 1949 tot 1963 bondskanselier was als een periode van poli-

1 Jürgen Kocka, '1945: Neubeginn oder Restauration?' in: Carola Stern en Heinrich A. Winkler ed., *Wendepunkte deutscher Geschichte 1848-1945* (Frankfurt am Main 1979) 141-168.

2 Manfred Görtemaker, *Geschichte der Bundesrepublik Deutschland. Von der Gründung bis zur Gegenwart* (München 1999) 208 en 505.

tieke en culturele restauratie. Andere historici benadrukken de aanzetten tot democratisering in de naoorlogse periode en beschouwen bijvoorbeeld het instellen van de grondwet in 1949 als een belangrijke stap in de richting van een op het Westen georiënteerde politiek. De politicoloog Kurt Sontheimer bestrijdt de these van de restauratie en de verdringing van het nazi-verleden. Hij ziet de oprichting van de Bondsrepubliek in 1949 als iets nieuws, waarvoor al eerder de basis was gelegd.³

Beide visies kunnen elkaar aanvullen. Het kenmerkende voor de periode 1945-1949 was juist het naast elkaar bestaan van continuïteiten en discontinuïteiten. Naast pogingen tot het opbouwen van een ander en democratischer Duitsland, bestond er lange tijd een groot verschil tussen de nieuwe constitutionele cultuur en de politieke cultuur waarin nog veel conservatieve tradities uit de Duitse geschiedenis doorwerkten. Tegelijkertijd moet geconstateerd worden dat in deze periode de invloed van de geallieerden op de Duitse politiek uiterst groot, zo niet overheersend is geweest. Duitsland stond in allerlei opzichten onder curatele van de vier geallieerde machten. Daarbij komt dat de zich snel ontwikkelende Koude Oorlog een belastende factor werd. Van een economische en politieke eenheid kon geen sprake meer zijn, omdat de deling van Duitsland in 1946/1947 in wezen al een feit was. Daarmee wordt een van de grootste discontinuïteiten zichtbaar. De totale nederlaag, de Duitse deling en de Koude Oorlog waren de kaders waarbinnen de Duitse kwestie zich zou gaan afspelen. De catastrofe van 1945 was dermate immens dat, anders dan in de nasleep van de Eerste Wereldoorlog, er geen kans was op een dolkstootlegende, op uitingen van revanchisme en agressief nationalisme. Er ontstond ook geen nationaal-conservatieve oppositiebeweging. Er was geen 'dictaat' van Versailles, zoals in 1919, omdat de militaire nederlaag dit keer totaal was en de Duitse natie en staat volledig van de kaart was geveegd. De feodaal-militaire tradities die de democratisering eerder hadden geblokkeerd, waren in diskrediet gebracht, de nazi-elite was uitgeschakeld en de samenleving was door het Derde Rijk meer genivelleerd.⁴

Met de vraag 'Befreiung oder Niederlage?' in samenhang met de achtste mei 1945 hebben de Duitsers lang geworsteld. Opvallend is dat er een wereld van verschil ligt tussen wat er nu herdacht wordt en wat er feitelijk in mei 1945 aan de hand was. De achtste mei werd in 1945 door de meeste

3 Kurt Sontheimer, *So war Deutschland nie. Anmerkungen zur politischen Kultur der Bundesrepublik* (München 1999) 43.

4 Ralf Dahrendorf, *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland* (München 1968).

Duitsers niet direct als een bevrijding ervaren, maar eerder als een nederlaag en een totale desillusie. De latere bondspresident Theodor Heuss (FDP) bracht al in mei 1949 de tweespalt scherp onder woorden. Hij sprak van de meest tragische en dubieuze paradox van de geschiedenis voor de Duitsers, namelijk 'zowel bevrijd als vernietigd te zijn'. Veertig jaar na de oorlog, op 8 mei 1985, legde een andere bondspresident, Richard von Weizsäcker, in zijn veelgeprezen redevoering meer de nadruk op bevrijding. Hij verklaarde: 'De achtste mei is bevrijding. Die dag heeft ons allen bevrijd van het systeem van de nationaal-socialistische tirannie, een systeem dat mensen veracht (...)'. Dit wilde niet zeggen dat hij geen aandacht had voor de misdaden van de nazi's en de verschillende groepen slachtoffers. Hij zei verder: 'Wij mogen de achtste mei niet scheiden van de dertigste januari 1933'. Het verhaal van 8 mei kan geschreven als de ondergang van een moorddadig regime met zijn vele daders en slachtoffers, maar ook als het begin van een van de grootste wonderen van de Duitse geschiedenis, namelijk de ontwikkeling tot een van de meest stabiele democratieën in Europa die sterk geïntegreerd is in het Westen. Het naoorlogse Duitsland stond in de schaduw van het Derde Rijk en dit zou, paradoxaal genoeg, aan de Bondsrepubliek haar legitimiteit verlenen.⁵ Maar er is de laatste tijd een nieuwe vertellijn bijgekomen, namelijk die van het eigen leed van de Duitsers, met miljoenen mensen die tijdens de oorlog door de geallieerde vliegtuigen uit hun huizen gebombardeerd werden en levend verbrandden zoals in de vuurzee van Dresden in februari 1945⁶ en de miljoenen *Heimatvertriebenen* die voor de Russische troepen uit naar het westen op de vlucht sloegen en huis en haard verlieten. Deze verschrikkelijke persoonlijke ervaringen zijn lange tijd weggehouden uit het verhaal over de geallieerde bezettingsmacht, de Duitse schuld en de Koude Oorlog.

Voor de 700.000 gevangenen in de kampen en vervolgden in de concentratie- en vernietigingskampen, verzetslieden, dwangarbeiders en hen die de dodenmarsen hadden overleefd betekende de komst van de geallieerden natuurlijk wel een letterlijke bevrijding. Voor anderen die het nazi-regime hadden gesteund, betekende het einde van de oorlog veel bange vragen over een onzekere toekomst. 8 mei was voor hen geen bevrijding, maar een be-

5 Norbert Frei, *Vergangenheitspolitik. Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit*, (München 1996).

6 De laatste tijd zijn er verschillende studies over de 'Luftkrieg' verschenen: zie onder meer Jörg Friedrich, *Der Brand. Deutschland im Bombenkrieg 1940-1945* (München 2002) en Frederik Taylor, *Dresden: Tuesday, 13 February 1945* (Londen 2004).

narde situatie waarin men moest zien te overleven en zich apathisch gedroeg. Miljoenen soldaten en burgers raakten in Russische gevangenschap waaruit velen niet meer terugkeerden. In Berlijn hadden Duitse soldaten tot de laatste snik voor Hitler c.s. doorgevochten, deels uit angst voor de Russische troepen, deels onder invloed van de propaganda en uit hondentrouw aan het regime. Het gehele land was overspoeld door miljoenen rondtrekkende vluchtelingen, daklozen, *displaced persons* en *Heimatvertriebenen* uit voormalige Duitse gebieden als Oost-Pruisen, Silezië en Pommeren en Sudeten-Duitsers. In totaal trokken 9,5 miljoen mensen vooral naar het westen van Duitsland. Ze werden tijdelijk in kampen en noodonderkomens opgevangen. Ook joodse slachtoffers die naar Duitsland terugkeerden, moesten wederom in kampen zien te overleven. Daarbij kwamen ook nog de vluchtelingen uit de 'Sowjetische Besatzungszone' (SBZ) en later uit de DDR. Velen werden het slachtoffer van discriminatie en verkeerden in een geïsoleerde positie, onder meer ten gevolge van conflicten tussen oude bewoners en nieuwkomers, die als asociale elementen werden beschouwd. Aan elementaire voorzieningen als huisvesting, voedsel, licht en water was een enorm gebrek; de zwarte handel en ruilverkeer floreerden. Niet alleen in materieel opzicht liet de geallieerde overwinning haar sporen na. Er vonden op grote schaal verkrachtingen in de Russische en ook Franse zone plaats. Vriendschappen met de bezetters en prostitutie werden door vrouwen als overlevingsmechanismen ingezet. De laagst betaalde vrouwen (*Trümmerfrauen*) moesten de puinhopen van de ingestorte huizen en gebouwen opruimen. Om aan de kost te komen moesten velen als verschoppelingen en paria's zien te overleven in de vele verwoeste steden.⁷ Na de onvoorwaardelijke capitulatie van 8 mei (eigenlijk al op 7 mei in Reims) werd de omvang van de verschrikkingen die de nazi's en anderen hadden aangericht, steeds duidelijker. Bij elke bevrijding van een concentratiekamp werden geallieerden geconfronteerd met de verschrikkingen bijvoorbeeld in kampen als Dachau, Bergen-Belsen en Buchenwald. De Amerikanen dwongen bewoners van dorpen en steden de gruwelijke werkelijkheid in de concentratiekampen onder ogen te zien. Eugen Kogon publiceerde al in 1946 zijn boek 'Der SS-Staat'. De meeste Duitsers waren echter nog niet toe aan de beantwoording van de schuldvraag en de verwerking van het verleden.⁸

7 Hermann Glaser e.a. ed., *So viel Anfang war nie. Deutsche Städte 1945-1949* (Berlijn 1989).

8 Friso Wielenga, *Schaduw van de Duitse geschiedenis. De omgang met het nazi- en DDR-verleden in de Bondsrepubliek Duitsland* (Amsterdam 1993).

Slagveld Berlijn: luchtafweergeschut flankeert de verwoeste Rijksdag. Uit: Rolf Italiaander, Arnold Bauer en Herbert Krafft, *Berlins Stunde Null* 1945. *Ein Bild/Text-Band* (Dusseldorf 1979) 6.

Het schuldvraagstuk

Slechts een kleine groep hield zich wel degelijk bezig met de grote, onontkoombare vragen. Hoe was het mogelijk dat een hoogstaand, beschaafd land als Duitsland zich had overgeven aan de omvangrijke barbarij van

het nazisme? Wie was hiervoor verantwoordelijk, wie droeg schuld, het gehele Duitse volk (de collectieve schuldthese) of toch alleen de echte daders? Waar was het misgegaan in de Duitse geschiedenis? Een kleine intellectuele en politieke elite van kritische waarnemers zoals de schrijver Thomas Mann zag de noodzaak in van een nieuw begin en een terugkeer naar de civilisatie. In zijn essay 'Deutschland und die Deutschen' (1945), een bijproduct van zijn roman 'Doktor Faustus' behandelde de naar de VS geëmigreerde schrijver de schuldvraag van de Duitsers. Volgens hem was het geval Duitsland zo verwarrend, omdat 'Gutes und Böses, das Schöne und Verhängnisvolle' op een eigenaardige manier vermengd waren. Door het kwaad te erkennen, kon men het goede weer bereiken. Hij zag Goethe nog als uitweg uit de ellende. De filosoof Karl Jaspers onderscheidde in het boekje 'Die Schuldfrage' (1946) de echte criminele schuld van politieke, morele en metafysische schuld. Hiermee bood hij een mogelijkheid om wat lichter met de last van het verleden om te gaan. Jaspers werd heen en weer geslingerd tussen de behoefte om de collectieve schuldthese te omzeilen, omdat anders weer in collectieve 'völkische' categorieën als die van de nazi's gedacht zou worden, anderzijds door een behoefte om te spreken van een collectief schuldbewustzijn van het individu. In het tijdschrift 'Der Ruf' meldden jonge schrijvers en publicisten als Hans Werner Richter en Alfred Andersch zich. Zij waren als soldaat berooid uit de oorlog gekomen en probeerden de zwiigende generatie een stem te geven in de hoop met een schone lei te kunnen beginnen en de taal van het nazi-jargon te zuiveren. De oudere generaties werden door hen verantwoordelijk gesteld voor Hitler en zijn wandaden. Een hausse aan tijdschriften en culturele manifestaties gold een tijd lang als een vluchthaven uit de misère en als een zeker tegenwicht tegen het morele, sociaal-economische en politieke verval. Deze tijdschriften fungeerden als 'Asyl'⁹, maar ook als bron van tal van nieuwe ideeën om Duitsland weer een plaats in Europa te geven en een brug te slaan tussen oost en west.¹⁰ De hoop op één nationale Duitse cultuur in een verenigd

9 Hermann Glaser, *Die Kulturgeschichte der Bundesrepublik Deutschland. Zwischen Kapitulation und Währungsreform 1945-1948* (Frankfurt am Main 1990) 200.

10 Wilfried Loth, 'Rettungsanker Europa? Deutsche Europa-Konzeptionen vom Dritten Reich bis zur Bundesrepublik', in: Hans-Erich Volkmann, *Ende des Dritten Reiches – Ende des Zweiten Weltkriegs. Eine perspektivische Rückschau* (Frankfurt am Main, 1995) 201-221. Zie ook Mark Beunderman, 'Der Segen des Unheils'. *Het Europa-idee in het debat over het Duitse nationale vraagstuk in drie Duitse politiek-culturele tijdschriften (1945-1949)*, Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam, juni 2003.

Europa, en op een nieuwe politieke en economische orde, werd al snel door de groeiende oost-west-tegenstellingen de grond ingeboord en het aantal tijdschriften nam in 1948 sterk af. Wel kwam uit 'Der Ruf' een nieuw literair forum voort dat als 'Gruppe 47' bekend staat.¹¹

Neurenberg en denazificatie

In eerste instantie ging het de geallieerden om strafvervolging en politieke zuivering van de nazi's. Zeer nadrukkelijk kwam de schuldvraag aan de orde tijdens de Neurenberger processen (november 1945-oktober 1946), het internationale militaire gerechtshof dat onder leiding stond van de vier bezettende mogendheden. Hier werd alle aandacht van de wereld gericht op de *Hauptkriegsverbrecher*, de belangrijkste kopstukken van het nazi-regime. Hermann Göring, Joachim von Ribbentrop, Wilhelm Keitel, Ernst Kaltenbrunner, Alfred Rosenberg, Wilhelm Frick en zes anderen werden ter dood veroordeeld. Rudolf Hess en Albert Speer kregen respectievelijk levenslang en twintig jaar.¹² Zij werden berecht wegens oorlogsmisdaden (schendingen van het oorlogsrecht), misdaden tegen de vrede (dat wil zeggen meewerken aan een aanvalsoorlog) en misdaden tegen de mensheid (moord, uitroeiing, tot slaaf maken, deportatie, vervolging op politieke of raciale gronden en andere onmenselijke daden). Deze laatste misdaadcategorie was nieuw en doorbrak het soevereiniteitsbeginsel. Volkenmoord binnen een staat kon voortaan ook een grond zijn om in te grijpen door andere staten.

Een van de effecten van de processen was dat de vonnissen door het geallieerde tribunaal weliswaar op instemming van de meerderheid van de Duitse bevolking konden rekenen, maar dit leidde niet tot een breed gedragen schuldgevoel, eerder tot een afstand tussen de nazi-elite en de rest van de bevolking. Veel Duitsers zagen het proces als *Siegerjustiz* en gebruikten deze kritiek als een alibi om hun eigen fouten te verdoezelen en een collectieve schuldtoewijzing af te wijzen. Ook de vervolprocessen van Neurenberg troffen alleen industriëlen (IG-Farben), SS-artsen, kampbewaarders, leidinggevende ambtenaren van het *Auswärtiges Amt*, de generale staf en *SS-Einsatzgruppen*. Het *re-education*-programma dat de Amerikanen op

11 Frits Boterman, "'Gruppe 47': portret van een literaire beweging", in: Herman Belien e.a. ed., *Leven met Duitsland* (Amsterdam 1998) 211-230.

12 Peter Reichel, *Vergangenheitsbewältigung in Deutschland. Die Auseinandersetzung mit der NS-Diktatur von 1945 bis heute* (München, 2001) 45-55.

tal van terreinen uitvoerden en bedoeld was als positieve tegenhanger van de zuivering van nazi's, boekte evenmin het gewenste resultaat. Men stond voor de lastige afweging of men met ondemocratische maatregelen iemand tot democraat kon opvoeden.¹³ Al snel kwam van de oorspronkelijke plannen van de Amerikanen om de gehele Duitse bevolking politiek te zuiveren weinig terecht. Omslachtige procedures en zogenaamde *Persilscheine*, dat wil zeggen gemakkelijk te verkrijgen schriftelijke ontlastingsgetuigenissen, stelden vooral de grote vissen in staat te ontsnappen, terwijl de kleintjes werden gepakt. Bovendien legden de Amerikanen de denazificatiepraktijk gedeeltelijk in handen van de Duitsers zelf. Ook dit werd beschouwd als een test voor hun bereidheid tot democratie. Er werden *Spruchkammern* ingesteld die op basis van *Fragebogen*, lijsten met 131 vragen, verschillende categorieën schuldigen definieerden: van hoofdschuldige via meeloper tot *Entlastete*. Dit leidde tot massale veroordelingen en ontslag: in de zomer van 1946 leverden al 1.613.000 mensen de *Fragebogen* in, van wie 373.762 werden gestraft.¹⁴ De poging van de Amerikanen om het gehele volk door middel van *Kollektivschuld* te veroordelen werd steeds meer een farce en werd begin 1948 officieel stopgezet.¹⁵

In de Britse en Franse zones concentreerde men zich pragmatisch op de vervolging van hoofdverdachten, terwijl in de Amerikaanse zone de massale denazificatie steeds meer verzandde. Niet alleen de toenemende onenigheid tussen oost en west, waarbij de eenheid van Duitsland gevaar liep, speelden hierbij een rol, maar ook de noodzaak om het maatschappelijke en economische leven weer op gang te brengen. De Amerikanen die sinds maart 1947 tegenover de Sovjet-Unie een hardere politiek gingen voeren, wijzigden hun koers. Veel ex-nazi's keerden in de ambtenarij, de industrie en de vrije beroepen uiteindelijk weer terug op hun posten en de strafvervolging werd ten gevolge van de bureaucratische rompslomp uiteindelijk gestaakt. Dit

13 Rolf Steininger, *Deutsche Geschichte seit 1945. Darstellung und Dokumente in vier Bänden. I: 1945-1947* (Frankfurt am Main 1996) 138.

14 Görtemaker, *Geschichte der Bundesrepublik Deutschland*, 26. In totaal werden in de westelijke zones ruim 3,5 miljoen gevallen behandeld. Voor aantallen zie ook Steininger, 138 en Glaser, 139 e.v.

15 Steininger, *Deutsche Geschichte seit 1945*, 137. Zie ook Clemens Vollnhals, 'Entnazifizierung. Politische Säuberung unter Allierter Herrschaft', in: Hans-Erich Volkmann, *Ende des Dritten Reiches – Ende des Zweiten Weltkriegs. Eine perspektivische Rückschau* (München 1995) 369-392. Zie ook Lutz Niethammer, *Die Mitläuferfabrik. Die Entnazifizierung am Beispiel Bayerns* (Berlijn en Bonn 1982).

bevorderde enerzijds de reïntegratie van ex-nazi's in de samenleving, maar tegelijkertijd was hier sprake van een vorm van continuïteit ten opzichte van het Derde Rijk, die in de jaren vijftig, een periode van de *Vergangenheitspolitik*, tot een verdringingsproces zou leiden dat pas in de jaren zestig en zeventig doorbroken zou worden onder druk van de studentenrevolte en de culturele revolutie van '68.¹⁶

De vier d's

Wat de geallieerden al sinds de conferenties in Teheran en Casablanca (1943) voor ogen hadden, was de *unconditional surrender* van nazi-Duitsland. De verdeling in zones volgde in Jalta (februari 1945), en op 11 mei 1945 had de Amerikaanse president Harry Truman in de richtlijn van de *Joint Chief of Staff* (JCS 1067) de Amerikaanse militaire gouverneur erop gewezen dat Duitsland hard aangepakt moest worden. Duitsland werd niet bezet met als doel zijn bevrijding, maar als *besiegte Feindstaat*. Er mocht geen verbroedering met de Duitse bevolking plaatsvinden. Hoofddoel van de geallieerde bezetting was te verhinderen dat Duitsland ooit weer een bedreiging voor de wereldvrede zou kunnen vormen. Uitschakeling van nazisme en militarisme, arrestatie van de oorlogsmisdadigers en ontwapening en demilitarisering hadden prioriteit.¹⁷

Op 5 juni kwam een einde aan de strijd tegen Duitsland, en begon de strijd over Duitsland. Er kwam een Geallieerde Controleraad, waarin de vier militaire commandanten een gemeenschappelijke regering vormden die vanaf het begin tot verdeeldheid leidde: ieder lid had een vetorecht. Elke geallieerde mogendheid was in zijn zone oppermachtig en gaf haar eigen invulling aan de vier d's: democratisering, demilitarisering, denazificatie en dekartellisatie. Over de demilitarisering was men het eens, maar over de denazificatie en de daarmee verbonden democratisering ontstond al snel onenigheid: wie moest als oorlogsmisdadiger gekenschetst en veroordeeld worden en hoe moest er een nieuwe samenleving opgebouwd worden? Bovendien ging het niet alleen om de individuele schuld, maar om de zuivering van de Duitse samenleving. Straf betekende individuele schuld, maar de Duitse schuld had, gezien de aard en de enorme omvang van het

16 Norbert Frei, *1945 und wir. Das Dritte Reich im Bewusstsein der Deutschen* (München 2005) 26.

17 Görtemaker, *Geschichte der Bundesrepublik Deutschland*, 25.

nazi-regime, een andere dimensie. Dit vereiste boetedoening zonder dat de term collectieve schuld gebruikt werd. De interpretatie van het nationaal-socialisme was in de benadering van de Duitse bevolking beslissend. Ging men in de verklaring van de nazi-misdaden uit van een democratisch deficit, en van een Duitse *Sonder- oder Irrweg* van Bismarck tot Hitler, dan wilde men dit gemis goedmaken door een democratiseringsproject dat het Duitse volk moest heropvoeden tot democraten door middel van onderwijs en publieke opinie. Dat was de kern van het Amerikaanse *re-education*-programma. Ook deed al de theorie van de *verspätete Nation* de ronde.¹⁸ De voorwaarden voor een normale democratische ontwikkeling in de Duitse geschiedenis hadden ontbroken en hadden tot de machtsovername van Hitler geleid. De Britten hadden zich op de zogenaamde *outlaw*-theorie georiënteerd. Een misdadige klik had in Duitsland in 1933 de macht gegrepen. De machthebbers en de meelopers moesten zonder vorm van proces gestraft worden en de democratische krachten moesten ondersteund worden. Ook kon men geluiden horen dat de Duitsers onverbeterlijk waren, ook wel 'Vansittartisme' genoemd naar de conservatieve Britse staatssecretaris Robert G. Vansittart.

Een geheel andere interpretatie hielden de communisten erop na. Het nazisme werd door hen beschouwd als een uitwas van het kapitalisme en de bestrijding daarvan moest gepaard gaan met een vernietiging van de burgerlijk-kapitalistische wortels en de vervanging daarvan door nieuwe sociaal-economische structuren. In de sovjetzone deed de agenten-theorie van de Communistische Internationale opgeld, volgens welke de handlangers van het kapitaal de crisis van het kapitalisme door dictatoriale en imperialistische middelen probeerde te overwinnen. In de oostelijke zone gebruikten de communistische autoriteiten de denazificatie daarom niet alleen om de belangrijkste nazi's te vervolgen, maar ook om machtspolitieke redenen, namelijk om politieke tegenstanders uit te schakelen en een compleet nieuw, politiek en economisch systeem als model voor Duitsland in te voeren. Oostelbische grootgrondbezitters *Junkers* werden onteigend en de zware en sleutelindustrieën werden genationaliseerd. Aanvankelijk bestonden er nog alternatieve politieke modellen, maar door de Koude Oorlog verdwenen deze snel naar de achtergrond. In april 1946 werd de SPD

18 Michael Bock, 'Metamorphosen der Vergangheitsbewältigung', in: Clemens Albrecht, *Die intellektuelle Gründung der Bundesrepublik. Eine Wirkungsgeschichte der Frankfurter Schule* (Frankfurt am Main en New York 2000) 538.

gedwongen samen te gaan met de KPD tot de 'Sozialistische Einheitspartei Deutschlands' (SED) en kritische SPD-ers werden uit de partij gezet. Binnen het zogenaamde 'Antifa-Block' zou de SED zich ontwikkelen tot een totalitaire communistische partij op sovjetleest geschoeid.

Ook in het westen werd het socialisme, zij het op democratische basis, door veel politici en intellectuelen omarmd: SPD-ers, de linkervleugel van de CDU en intellectuelen, onder meer van de 'Frankfurter Hefte', bepleitten vooral een gedeeltelijke nationalisatie van grondstofindustrieën, andere bedrijven en banken, maar het herstel van het kapitalistische systeem door de Amerikanen in 1947 maakte aan deze idealen een einde. Op de achtergrond speelde hierbij onder Duitsers de waardering van democratie die als antwoord op het nazisme werd geformuleerd. Was Hitler een ziekte, een nationale *Kollektivpathologie*, die genezen kon worden, of een bedrijfsongeval dat overwonnen kon worden? Kon men dus teruggrijpen op vooroorlogse politieke blauwdrukken en denkmodellen, of moest men een radicaal nieuw begin maken met de opbouw van de democratie en een ander economisch stelsel, zoals bepaalde intellectuelen en politici naar voren brachten?¹⁹ Konrad Adenauer vertegenwoordigde het standpunt dat men niet een radicaal nieuw begin moest forceren, maar dat men zich moest aansluiten bij het burgerlijk-democratische systeem van het Westen en het Pruisische staatsdenken en militarisme moest verlaten. Dat was volgens hem de beste garantie dat ook in West-Duitsland de parlementaire democratie wortel zou schieten. De Duitse deling zou hij als een noodzakelijk kwaad accepteren en de fouten van Weimar moesten voorkomen worden.²⁰

Potsdam

Op verzoek van Stalin kwamen in juli-augustus 1945 de Grote Drie zonder Charles de Gaulle in Potsdam bijeen.²¹ Winston Churchill werd als gevolg van een verkiezingsnederlaag vervangen door Clement Attlee. Stalin, die

19 Klaus von Schilling, *Scheitern an der Vergangenheit. Das deutsche Selbstverständnis zwischen Re-Education und Berliner Republik* (Berlijn en Wenen 2002) 84-100. Zie ook Clemens Vollnhals ed., *Entnazifizierung. Politische Säuberung und Rehabilitierung in den vier Besatzungszones 1945-1949* (München 1991) 12.

20 Jeffrey Herf, *Zweierlei Erinnerung. Die NS-Vergangenheit im geteilten Deutschland* (Berlijn 1998) 239 e.v.

21 Zie o.a. Ronald Havenaar, *Van Koude Oorlog tot nieuwe chaos, 1929-1993* (Amsterdam 1993) en William Richard Smyser, *From Yalta to Berlin. The cold war struggle over Germany* (Basingstoke 1999).

Na Stunde Null: het leven gaat verder, maar de sporen van de oorlog blijven zichtbaar. Uit: Italiaander, *Berlins Stunde Null*, 125.

door de nieuwe Amerikaanse president Truman op de hoogte werd gesteld van de mogelijkheid tot het inzetten van een atoombom, wilde niet alleen de sovjetzone in zijn greep krijgen, maar wilde ook invloed krijgen in geheel Duitsland en dus in Europa. Voornamelijk vanwege het industrieel belangrijke Roergebied eiste hij herstelbetalingen uit het Westen en wilde hij de Duitse kolen- en staalproductie onder gemeenschappelijk geallieerd bestuur te brengen, waar de Amerikanen en Britten op tegen waren. Ook de kwestie 'Polen' verdeelde de onderhandelaars. Het Westen maakte zich grote zorgen over het democratische gehalte van Stalins politiek, maar uiteindelijk werd de westwaartse verschuiving van de Poolse grens, de Oder-Neisse-grens, toch aan Stalin toegestaan. Ook de gedwongen verdrijving van etnische Duitsers uit Oost-Europa werd goedgekeurd. Een raad van ministers van Buitenlandse Zaken zou regelmatig bij elkaar komen om een vredesregeling voor te bereiden, hoewel er ook nog veel zaken open bleven. Afsproken werd dat Duitsland een economische eenheid zou blijven. Meer nog dan de Russen saboteerden de Fransen het gemeenschappelijke bestuur van Duitsland in de hoop dat het verder uit elkaar zou vallen. Dat was de Franse les uit het nazisme en de Eerste Wereldoorlog. De Sovjet-Unie begon met de leegplundering van haar zone. Stalin weigerde de afgesproken voedselleveranties aan het westen, terwijl de Amerikanen de financiële steun aan Stalin hadden stopgezet.

Al snel groeiden de zones onder druk van de Koude Oorlog in politiek en economisch opzicht uit elkaar en dat gold ook voor de vier sectoren in Berlijn. Hier lag de splijtstof voor de latere Koude Oorlog hoog opgetast. Hoewel er in Potsdam verder over het lot van Duitsland werd beslist, vooral wat betreft de zuivering van het nazisme en de herstelbetalingen en de wederopbouw, werden nog veel vitale beslissingen vooruitgeschoven. In Potsdam was geen sprake van een formeel vredesverdrag, maar alleen van een communiqué waarin men zich op een aantal punten verenigde, maar dat de mogelijkheid openliet om zich niet aan de afspraken te houden.

Truman en de nieuwe koers van de VS

De conferentie van Potsdam betekende voor Truman een harde confrontatie met Stalin. Had Roosevelt nog een zeker vertrouwen in Stalin, de nieuwe Amerikaanse president werd steeds achterdochtiger ten opzichte van de Russische bedoelingen. De diplomaat George F. Kennan, die werkzaam was op de Amerikaanse ambassade in Moskou, was de eerste die zijn twijfels over

het behoud van de eenheid van Duitsland naar voren bracht. Hij zag het gevaar van het expansieve en totalitaire regime van Stalin en zag in dat het gemeenschappelijke besturen van Duitsland door Amerikanen en Russen een waanidee was. Volgens hem moest het deel dat de Amerikanen en de Britten bezet hielden onafhankelijk worden, zodat het oostelijk deel geen bedreiging kon vormen: beter een gedeeld dan een herenigd Duitsland. Deze waarschuwing voor het sovjetgevaar zou hij later herhalen in zijn beroemde 'long telegram' van 2 december 1946, dat onder het pseudoniem 'X' in juli 1947 in het tijdschrift 'Foreign Affairs' gepubliceerd zou worden. De ideeën van Kennan vonden aanvankelijk weinig gehoor. De Amerikaanse minister van Buitenlandse zaken James F. Byrnes aarzelde om de confrontatie met de Russen aan te gaan en sloot voorlopig compromissen met hen. De Britse minister van Buitenlandse Zaken Ernest Bevin achtte de sovjetdreiging voor het Westen groter dan Byrnes en ook oppositieleider Churchill sprak in zijn beroemde Fulton-rede van 5 maart 1946 van de dreigende deling van Duitsland, namelijk in een deel volgens het Russische model, en een op westers kapitalisme geschoeid deel.²² Op 9 februari 1946 had Stalin een redevoering gehouden, waarin hij de nederlaag van Hitler niet zag als het einde van het conflict met het kapitalistische Westen, integendeel, de wereld was in twee vijandige kampen verdeeld en dit zou tot een nieuwe oorlog leiden.

Terwijl in de oostzone door de SMAD en Duitse communisten als Walter Ulbricht een harde machtspolitiek werd gevoerd, spraken de Amerikanen eerst nog verzoenende woorden. Pas na het mislukken van de conferentie van ministers van Buitenlandse Zaken in Parijs (april-juli 1946) kwam ook de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken tot de conclusie dat de Russische eisen onrealistisch waren en bestreden moesten worden. In een programmatische rede in Stuttgart op 6 september 1946 kondigde de Amerikaanse minister van Buitenlandse zaken, Byrnes, een koerswijziging in het Amerikaanse beleid aan. Hij verklaarde dat de bestraffing van nazi's niet langer centraal zou staan en hij wenste de regering aan de Duitsers terug te geven. Hij wilde het Duitse volk helpen zijn weg terug te vinden naar een eervolle plaats temidden van de vrije en vreedzame naties van de wereld. Dit betekende dus wederopbouw van het westen van Duitsland, aanvankelijk eerst nog alleen met de Britten. Er kwam een duidelijk onderscheid tussen bezettings- en Duitslandpolitiek; dat laatste gaf hoop op een nieuw begin. Aanvankelijk hadden de geallieerden nog vastgehouden aan

22 Görtemaker, *Geschichte der Bundesrepublik Deutschland*, 36.

een economische eenheid van Duitsland, maar in de loop van 1946/1947 was de illusie over samenwerking met de Russen wel verdwenen. De harde machtspolitiek van de sovjets in de Baltische staten, Polen, Roemenië, Bulgarije en Hongarije, waar communistische partijen aan de macht kwamen, maakte aan de samenwerking met de Russen vrij snel een einde.

Bizonia

Lucius D. Clay, de Amerikaanse militaire gouverneur, kwam met het idee van de Bizonia, de samenvoeging van de Britse en Amerikaanse zones, die op 1 januari 1947 werd gerealiseerd. Hiermee werd een begin gemaakt met het invoegen van delen van Duitsland in het westerse systeem, zonder de geallieerde controle op de Duitsers prijs te geven. De opvolger van Byrnes, Marshall, kwam op 5 juni 1947 met zijn beroemde toespraak in Harvard University, waarin hij economische hulp voor het herstel van Europa in het vooruitzicht stelde ('European Recovery Program'). De westerse landen moesten economisch en financieel sterk gemaakt worden om de sovjetinvloed in te dammen. Op 12 maart 1947 kwam de Amerikaanse president met zijn containment-politiek, ook wel Truman-doctrine genoemd. Grieken, Turken en andere vrije volkeren die door het communisme bedreigd werden, konden rekenen op Amerikaanse steun. Elke natie moest volgens Truman kiezen tussen de westerse democratie en het communisme, waarmee de tweedeling in de wereld een stap dichterbij was gekomen.

Duits zelfbestuur leidt tot eigen regering

Met de terugkeer van politieke partijen werd een begin gemaakt met het herstel van het politieke leven. In de politiek werd bijna zonder uitzondering een beroep gedaan op de vroegere ervaringen van de oudere generatie van politici en bestuurders (bijvoorbeeld Konrad Adenauer) uit politiek en bestuursambtenaren uit de Weimar-tijd. De jongere generatie was vanwege haar oorlogservaringen niet in staat om in de politiek de leiding te nemen. De bezettingsautoriteiten werkten met witte lijsten die door de geheime dienst waren samengesteld. De opbouw van het politieke leven vond plaats binnen de nauwe kaders die de geallieerden hadden gesteld en daarom was de politieke ruimte voor Duitse politici en partijen aanvankelijk uitermate gering. In de oostzone in Berlijn werden met Russische toestemming al snel nieuwe politieke partijen toegelaten. Er kwam een 'Einheitsfront der

anti-faschistischen-demokratischen Parteien', waarin alle partijen vertegenwoordigd waren, maar waarbinnen de KPD de boventoon voerde. In Keulen werd op 17 juni 1945 de westelijke CDU onder leiding van Konrad Adenauer opgericht door burgerlijke groeperingen, terwijl in Berlijn de CDU onder leiding van Jakob Kaiser stond die een christelijk socialisme vertegenwoordigde dat voortkwam uit de christelijke vakbeweging.²³ De partij werd een verzamelbekken van katholicisme en protestantisme.²⁴ SPD-leider Kurt Schumacher, die een felle anticommunist was en vasthield aan nationale eenheid, toonde met zijn SPD ook de nodige integratiekracht. Hetzelfde gold ook voor de vakbonden.

Na de samenvoeging van de twee westelijke zones in Bizonia en nadat in Moskou in maart-april 1947 weer geen vooruitgang was geboekt met de onderhandelingen met de Russen over Duitsland, werden ook Duitsers door de westerse geallieerden bij het economische herstel betrokken. Er kwam een *Wirtschaftsrat*, een soort parlement waarvan de leden door de parlementen van de *Länder* werd aangewezen. Deze kwam op 25 juni 1947 voor het eerst bijeen in Frankfurt. Een uitvoerend orgaan werkte als een vorm van Duits zelfbestuur, waarop vooral de CDU, onder leiding van Ludwig Erhard, invloed wist uit te oefenen. Naast de geleidelijke uitbreiding van het economische bestuur, kwam er ook een conventie die een grondwet voorbereidde op basis waarvan er een nieuwe Duitse staat zou moeten ontstaan met toestemming van de westerse geallieerden. Om het voorlopige karakter van de grondwet te benadrukken - in de ogen van veel Duitsers mocht de nationale eenheid niet verloren gaan - werd er gesproken van een *Grundgesetz*. In augustus 1948 werd in Herrenchiemsee, na overleg tussen de minister-presidenten en de geallieerde commandanten, een ontwerp-tekst voor een West-Duitse grondwet gemaakt die diende als basis voor de op te richten 'Parlamentarische Rat'. Onder leiding van Adenauer kwamen op 1 september 1948 de 65 afgevaardigden die door de parlementen van de *Länder* waren gekozen (plus vijf uit Berlijn) in Bonn bijeen. Op 8 mei 1949 werd de tekst van de *Grundgesetz* door de deelstaatsparlementen en de geallieerden goedgekeurd. Hierin werden de negatieve ervaringen met de 'Weimarer Verfassung' gecorrigeerd en werd de basis gelegd voor de democratisch-sociale en federalistische orde van de latere Bondsrepubliek. Bij de Bondsdagverkiezingen op 14 augustus 1949 behaalde de CDU een nipte

23 Görtemaker, *Geschichte der Bundesrepublik Deutschland*, 32.

24 Steininger, *Deutsche Geschichte seit 1945*, 117.

overwinning op de SPD van Schumacher en in september werd Adenauer door de nieuwe Bondsdag tot de eerste bondskanselier gekozen.

Koude Oorlog in Berlijn

In de zomer van 1947 werden de Oost-Europese landen aan wie door de VS Marshallhulp was aangeboden door Moskou gedwongen deze financiële steun te weigeren. In Midden-Europa namen de spanningen toe. In februari 1948 vond er een communistische putsch in Tsjecho-Slowakije plaats en onder druk van Moskou werden de Oost-Europese landen gedwongen de Marshallhulp af te wijzen. In Duitsland waren de spanningen hoog opgelopen door de aangekondigde *Währungsreform* door de westerse geallieerden die in juni 1948 tot de Berlijn-crisis leidde.²⁵ De economische situatie maakte een valutahervorming noodzakelijk en op 20 juni werd de oude 'Reichsmark' vervangen door de nieuwe 'Deutsche Mark', ook in de westelijke sectoren van Berlijn. De Russen reageerden op deze 'provocatie' met een totale blokkade van de toegangswegen naar Berlijn die Europa dicht bij een derde wereldoorlog bracht. Het Westen zag zich genooddaakt een luchtbrug in te stellen om de West-Berlijnse bevolking van voldoende levensbehoeften te voorzien. Uiteindelijk gingen de Russen door de knieën en hieven de blokkade op. De luchtbrug van 24 juni tot 12 mei 1949 zorgde ervoor dat West-Berlijn in het westerse kamp bleef, maar er werd een geestelijke en ideologische muur tussen beide delen van de stad opgetrokken. Ook bestuurlijk werd de stad gedeeld. Er werden op 5 december 1948 alleen democratische verkiezingen gehouden in de westelijk sectoren. West-Berlijn stond nu als een vooruitgeschoven post tegenover de Russen en werd het symbool van vrijheid en democratie van het Westen, maar tevens werd Berlijn het hart van de oost-west-confrontatie in de Koude Oorlog.

Conclusie

Wie de balans opmaakt van de vraag of 8 mei 1945 een echte *Stunde Null* betekende, zal een genuanceerd antwoord moeten geven. Enerzijds veroorzaakte de totale nederlaag van nazi-Duitsland een enorme breuk in de Duitse en Europese geschiedenis en schiep een nieuwe situatie van Duitse

25 Frits Boterman en Willem Melching, *De Duitse Phoenix. De geschiedenis van Duitsland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1996) 164-168.

deling en de Koude Oorlog, maar op tal van terreinen was er sprake van continuïteit. Niet alleen de economische en bureaucratische continuïteit springt in het oog, maar ook de denazificatie kan niet helemaal als geslaagd worden omschreven. Een diepgaande omgang met het nazi-regime, de *Vergangenheitsbewältigung*, zou pas later in de jaren zestig en zeventig tot stand komen. Tegelijkertijd moet gezegd worden dat het ontstaan van een democratische samenleving, althans in West-Duitsland, al in een vroeg stadium is aan te wijzen. Natuurlijk speelden de geallieerden een grote rol, maar de Duitse debatten in de jaren die voorafgingen aan de stichting van de Bondsrepubliek moeten niet onderschat worden. De democratische grondwet is zowel het resultaat van deze discussies als van het groeiende besef bij politici en anderen dat de onmetelijke dimensie van de misdaden van het nazi-regime een nieuw begin noodzakelijk maakte en dat een aansluiten bij het Westen de enige optie was. De hoge prijs was het verlies van de nationale eenheid ten gevolge van de nederlaag en de Koude Oorlog, en de weg naar volledige soevereiniteit was lang. Continuïteiten en discontinuïteiten vulden elkaar aan en deze onverenigbaarheid van onverenigbaarheden heeft ervoor gezorgd dat Duitsland 8 mei 1945 nog steeds zowel als een bevrijding als een nederlaag ervaart. Zonder de totale nederlaag van het Derde Rijk zou er geen succesvolle integratie van de Bondsrepubliek in het Westen hebben plaatsgevonden, maar het beladen verleden zal niet snel uit het debat verdwijnen.